

«علم پیشین الهی و اختیار انسان»؛ آیه‌ای برای تنزیه خداوند متعال –

علیرضا رحیمیان، سعید رحیمیان

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال چهاردهم، شماره ۵۴ «ویژه عدل الهی»، بهار ۱۳۹۶، ص ۳۷ - ۵۹

«علم پیشین الهی و اختیار انسان»؛ آیه‌ای برای تنزیه خداوند متعال

علیرضا رحیمیان*

سعید رحیمیان**

چکیده: علم پیشین به افعال اختیاری دیگران، برای انسان ذاتاً ممتنع است؛ در حالی که برای خداوند، ثابت و قطعی است. این مطلب به روشنی تباین علم الهی با علوم بشری را به تصویر می‌کشد. همین تباین، پایه عجز بشر از شناخت علم خداوند با ابزارهای مخلوقی، و لزوم اکتفا به تنزیه در مورد آن است. اما تنزیه محض، از سوی صدراییان مورد ایرادات و اشکالاتی قرار گرفته، و خلاف ادله عقلی پنداشته شده است. در این مقاله، ابتدا به صورت مختصر، مبنای خداشناسی تنزیه‌ی تبیین می‌گردد و سپس به اشکالات وارد بر آن پرداخته می‌شود. در نهایت نیز مؤیداتی بر بحث تنزیه، از روایات شریف بیان خواهد شد. باید توجه داشت که آگاهی از لی خداوند از افعال اختیاری انسان، نه تنها پایه و اساس بحث حاضر است، بلکه در پاسخ‌گویی به اشکالات نیز، نقشی اساسی ایفا می‌کند؛ لذاست که این مهم، در جای جای مقاله حاضر، مورد اشاره و استناد قرار خواهد گرفت.

کلیدواژه‌ها: علم پیشین الهی، اختیار انسان، تباین ذاتی، تنزیه، نفی صور ذهنی از خداوند، عجز از معرفت، معروف فطری.

---

*. دکترای عرفان اسلامی.

rahimian.saeed@gmail.com

**. کارشناس ارشد کلام و عقاید

در مقاله «علم پیشین الهی و اختیار انسان» (مجله سفینه، شماره ۵۱)، قدرت پیش‌بینی بشر مورد بررسی قرار گرفت و این نتیجه به دست آمد که علم به فعل اختیاری آینده دیگران، برای انسان ذاتاً محال و ممتنع است. این عجز ذاتی از آنجا نشأت می‌گیرد که فعل اختیاری تا قبل از انجام، برای ناظر بیرونی، به هیچ نحوی مشخص و معین نیست و لذا نمی‌تواند برای او معلوم واقع گردد. از طرف دیگر خداوند متعال، نسبت به هیچ چیز - حتی افعال اختیاری انسان‌ها - جاهل نیست. این جاست که به حکم عقل، علم خداوند، در ذات و گوهر خویش متباین با علوم بشری است؛ چه اینکه اگر کوچک‌ترین ساختی بین این دو وجود داشت، قطعاً علم الهی نیز محکوم به همان نقص ذاتی علوم بشری بود و هرگز نمی‌توانست آگاهی از این فعل اختیاری بندگان را برای خداوند ثابت کند.

بدین ترتیب اگر کسی علم خداوند را مسانخ با علوم مخلوقی بپنداشد، دو راه بیشتر پیش رو ندارد؛ یا باید فraigیری از لی علم خداوند را بپذیرد و در عوض، اختیار انسان را منکر شود، و یا باید به اختیار بدیهی و وجودانی خویش ملتزم بوده و در مقابل، خداوند را نسبت به افعال خویش - قبل از انجام - جاهل بداند! با این توصیفات، برای کسی که هم به فraigیری علم از لی خداوند ملتزم است، و هم به ساختی بین آن علم با علوم مخلوقی قائل است، اشکال جبر، با جایت مطرح می‌شود.

همچنین در مقاله «مواجهه فلاسفه و عرفای مسلمان با اشکال جبر برخاسته از علم پیشین الهی» (مجله سفینه، شماره ۵۲)، به بررسی برخی راه حل‌هایی که برای حل این اشکال بیان شده، پرداختیم. حاصل این بررسی چنین بود که مدام که علم الهی را هم سانخ با علوم مخلوقی بدانیم، هیچ‌یک از این بیان‌ها توان حل اشکال

جبر را نخواهند داشت.

لذا راه حل این اشکال، تنها و تنها این است که علم الهی را متباین محض با علوم مخلوقی بدانیم و آن را از هرگونه مسانخت و مشابهت با علوم مخلوقی، تنزیه کنیم. این مهم در مقاله «تباین علم خداوند با علوم مخلوقی؛ تنها راه حل اشکال جبر برخاسته از علم پیشین الهی» (مجله سفینه، شماره ۵۳) مورد تأکید قرار گرفت.

اما - چنانکه در ادامه همان مقاله تبیین شد - این تباین، به حکم روشن عقل، راه هرگونه شناخت علم الهی را برای مخلوق و با ابزار مخلوقی، مسدود می‌کند. در همین راستا به قاعده حکمی «لا یَعْرِفُ شَيْءًا شَيْئًا إِلَّا بِمَا هُوَ فِيهِ مِنْهُ» اشاره کردیم و بیان کردیم که چون هیچ نمونه و نشانه‌ای از علم پیشین به فعل اختیاری دیگران، در ما وجود ندارد، هرگز نمی‌توانیم از پیش خود، علم الهی را بشناسیم. همچنین برخی تلاش‌های فلسفی برای شناخت کمالات الهی طرح و بررسی شد و مشخص گردید که هیچ کدام در نمایاندن علم الهی، موفق نیستند. بنابراین، تنها چیزی که بشر می‌تواند در مورد علم الهی بگوید، این است که: «خداوند به هیچ چیزی جاہل نیست و در عین حال، علمش از هر گونه مشابهت و مسانخت با علوم مخلوقی، مبرأ و منزه است».

این در حقیقت همان «فهم تنزیه‌ی» است که راهی میان تعطیل و تشبيه است. مباحث مذکور نشان می‌دهد که انسان هرگز نمی‌تواند در شناخت علم خداوند، از حد تنزیه (جاہل نبودن) فراتر رود و به کوچکترین فهمی از کیفیت علم الهی دست یابد؛ بلکه به تعبیر دقیق‌تر باید گفت که علم او، کیفیت ندارد.

اما نتیجه عقلی مذکور - یعنی اکتفا به تنزیه صرف در مورد خداوند - چنان‌که در همین مقاله خواهید دید، از طرف صدرائیان مورد انتقاد جدی قرا گرفته و

نهایتاً انکار شده است. از این منظر، تنزیه، مساوی با تعطیل، مستلزم ارتفاع نقیضین، و ناشی از خلط مفهوم با مصدق دانسته شده است. مقاله حاضر، ابتدا - به اختصار - مبنای مورد نظر در تنزیه را تبیین کرده، سپس به طرح و بررسی انتقادات مذکور می‌پردازد. اگرچه تمرکز بحث حاضر بر مبحث علم الهی است، اما رفع این ابهامات و انتقادات، در حقیقت، پاسخ به آن دسته از اشکالات عقلی است که به صورت مبنایی، اساس نگرش تنزیه‌ی در مورد ذات و کمالات خداوند را هدف قرار داده است. از این‌روست که علم پیشین الهی و اختیار انسان؛ «آیه‌ای برای تنزیه خداوند متعال» دانسته شده است.

پس از بیان و رفع ایرادات عقلی از مسئله، با نظر به روایات، تطبیق ادله عقلی و نقلي در این موضوع را نشان خواهیم داد. روشن است که این مختصراً، مجال بررسی همه جانبه روایات مربوط نیست؛ اما «ما لا يُدرِك كُلُّهُ، لا يُتَرَك كُلُّهُ».۱

خداوند متعال را چگونه، و از چه چیزی باید تنزیه کرد؟

هنگامی که تباین را علاوه بر کمال علم، در ذات و سایر کمالات الهی نیز ساری و جاری بدانیم، این قانون کلی حاصل می‌شود که «هر آن‌چه در مخلوق هست، در خالق یافت نمی‌شود و هر آن‌چه در مصنوع ممکن است، در صانعش ممتنع است». به این ترتیب، قوای ادراکی ما هیچ راهی به معرفت و شناخت او ندارند، زیرا هرچه دیده‌ایم، مخلوق بوده است و هرگز با هیچ نسخه و نمونه‌ای از کمالات خالق، مواجه نشده‌ایم. پس محصول فعالیت حسن و وهم و فکر و خیال و عقل و تمامی مدرکات ما، چیزی جز مخلوقی همانند خودمان نیست. هیچ‌یک از قوای ادراکی بشر، توان فراتر رفتن از سقف مخلوقیت را ندارند. لذا هرچه را درک کنند و یا با دقیق‌ترین فعالیت‌های معرفتی خویش بسازند، جز

۱. برخی دیگر از روایات شریفه نیز در مقاله‌ی قلی طرح گردیده است.

مخلوق نبوده، تباین با خداوند متعال است.^۱

لذا ممتنع و محال است که بشر، از پیش خود و با ابزار شناختی خویش، به کوچکترین معرفتی از ذات و کمالات الهی دست یابد. بالاترین، شریف‌ترین، و دقیق‌ترین نتیجه تلاش بشر برای شناختن خداوند متعال، «عجز از معرفت» است؛ نه مفاهیم و صوری که اوّل‌بار، از مخلوق گرفته شده‌اند و ذاتاً از شناساندن خدای مباین با مخلوق، عاجزند. راه معرفت خداوند، از سوی مخلوق، بسته است و طریق شناختن او در «معرفی خداوند خودش را» منحصر است. مخلوقات راهی به سوی او ندارند و معرفة الله، تنها، «بالله» ممکن است و صنع خداوند متعال می‌باشد. نکته مهم در بحث تنزیه این است که این معرفی – که در آن، هرگز خداوند متعال، معقول و متصور و مفهوم خلق نمی‌گردد – برای همه انسان‌ها صورت گرفته است. لذا اگرچه او محاط قوای ادراکی ما واقع نشده و نمی‌شود، اماً در اثر این معرفی، از غیبتِ محض، بیرون آمده است. همه انسان‌ها فطرتاً خدا را می‌شناسند^۲ و البته این معرفت نیز، از سخن سایر شناخت‌های بشری نیست.

از تباین خالق با خلق، نتیجه می‌شود که ما باید هر آن‌چه را (اعم از نقص یا کمال مخلوقی) که در خود و سایر مخلوقات می‌شناسیم و یا به ابزار شناختی ما در می‌آید، از خداوند متعال نفی کرده، او را از تمامی آن‌ها تنزیه کنیم. لذا در پاسخ به این سؤال که «خداوند را از چه چیزی باید تنزیه کرد؟» می‌گوییم: او را از هر آن چیزی که می‌شناسیم و می‌فهمیم، تنزیه می‌کنیم؛ خواه نقص و محدودیت باشد، خواه کمالات مخلوقی باشد و خواه صورت‌های ذهنی و

۱. این مباحث، در شماره‌ی ۵۳ مجله‌ی سفینه، با تفصیل بیشتر، بیان شده است.

۲. تفصیل این بحث را باید به مجالی دیگر واگذشت، اماً برای نمونه، ر.ک: کلینی، الکافی، ج. ۲، ص. ۱۲، باب *فطرة الخلق على التوحيد*، ش. ۴.

مفاهیم؛ اگرچه با قوی‌ترین ابزار ادراکی بشر و با دقیق‌ترین تأمّلات، حاصل شده باشد. هر چیزی که در حوزه فهم و درک و تصوّر و تعقل بشری قرار گیرد، شایستگی اسناد به خداوند متعال را ندارد. «او خلاف هر آن چیزی است که معقول واقع شود» و «خلاف هر آن چیزی است که در اوهام، تصوّر شود.»

ممکن است در این‌جا، این اشکال به نظر برسد که نفی تمامی صورت‌ها و مفاهیم، امری ممتنع است؛ چرا که ما به هر حال، باید این صور را از «چیزی» نفی کنیم و لاجرم باید از «آن چیز»، صورت و مفهومی داشته باشیم. مگر می‌توان بدون داشتن هرگونه تصوّر و مفهومی از «خداوند»، گفت که «خداوند از تمامی صور، منزه است»؟! اگر «صورت و مفهوم نداشتند»، یا «معقول و متّصوّر نبودن» را بر چیزی حمل می‌کنیم، باید از آن شیء، فهمی داشته باشیم تا این تنزیه، امکان‌پذیر باشد.^۱ بنابراین برای تنزیه نیز ناگزیریم صورتی از خداوند داشته باشیم و تنزیه از تمامی صور، امری نامعقول است.

در پاسخ باید گفت: در تنزیه خداوند، چنین نیست که ما تصوّری را که از خداوند متعال داریم تنزیه کنیم؛ که اگر چنین بود اشکال بیان شده صحیح، و تنزیه خداوند از تمامی تصوّرات، امری ممتنع و نامعقول بود. اما آن‌چه مورد تنزیه واقع می‌شود، نه یک صورت ذهنی، بلکه همان معروف فطری است، که به معرفی خداوند متعال، به ما شناسانده شده است. البته این معروف، نه تنها مفهوم و معقول و متّصوّر نیست، بلکه اخذ مفهوم و صورت از آن و معقول ساختن آن، اساساً ممتنع و محال است. بنابراین ما «معروف فطری» خویش را از تمامی صور، تنزیه می‌کنیم؛ نه صورتی را که از خداوند داریم. برای تقریب به ذهن، به مثال زیر توجه کنید:

۱. به تعبیر اصطلاحی «تصدیق، فرع بر تصوّر است»، لذا اقرار به صورت نداشتی خداوند، مبتنی بر داشتن تصوّری از اوست.

شخصی را در نظر بگیرید که با واقعه‌ای هولناک مواجه شده، وحشت همه وجودش را فراگرفته است. او حقیقت ترس را با تمام وجودش می‌یابد و برای علم به آن، محتاج هیچ صورت و مفهومی نیست. وی در این حالت، می‌تواند با نگاه به واقعیتِ ترس (و نه صورتِ آن)، در مورد صور و مفاهیم مختلفی که به او عرضه می‌شود، قضاوت کند که آیا حاکی از حقیقت «ترس» هستند یا نه؟ مثلاً اگر از او بپرسند آیا این واقعیتی که در درون خود می‌یابی، از نوع درد است؟ می‌گوید: نه! شبیه طعم است؟ می‌گوید: نه! مشابه با محبت است؟ می‌گوید: نه! و پس وی بدون این‌که صورت و مفهومی از ترس داشته باشد، می‌تواند درباره حقیقتِ آن، قضاوت کند.

بحث تنزیه نیز از نظر مبتنی نبودن بر تصوّرات و مفاهیم، (البته با تسامح فراوان و فقط برای رفع استبعاد و نفی امتناع)، مشابه با مثال مذکور است. ما بدون نیاز به تصوّر و مفهوم‌سازی از خداوند، تنها بر اساس شناختی که از معروف فطري خویش داریم، او را از تمام نقصان و محدودیت‌ها و همچنین از تمامی آن‌چه در عالم مخلوقی به عنوان کمال می‌شناسیم و نیز از هر صورت و مفهومی که داریم، یا حتی ممکن است داشته باشیم، تنزیه می‌کنیم. نکته مهم این است که همان‌طور که در مثال مذکور، شناخت ما از ترس، مبتنی بر صورت و مفهوم نبود، شناخت ما از معروف فطري خویش نیز از نوع صورت و مفهوم نمی‌باشد، لذا تنزیه او از همهٔ صور، امری تناقض‌آمیز نیست. حکم «مخالف تمام آن‌چه به تصوّر و تعقل می‌آید» بر «حقیقتی فاقد صورت» حمل می‌شود، نه بر صورتی که از خداوند متعال در ذهن آمده است.^۱

پس با نگاه وجدانی به معروف فطري خویش، می‌گوییم:

۱. پس می‌توان گفت که در این‌جا بر اساس معرفت فطري، «تصدیق بلا تصوّر» وجود دارد.

«معروفِ فطریِ من، انسان نیست، ملک نیست، نفس نیست، عقل نیست، رنگ ندارد، شکل ندارد، صوت نیست، نور نیست، نار نیست و مخالف است با هر آن‌چه در عالم امکان است. او جاهم نیست، عاجز نیست، ظالم نیست، محدود به هیچ حدی و گرفتار هیچ نقصی نیست. او عالم به علمی مسانخ با علم مخلوقات نیست، قادر به قدرتی از جنس قدرت مخلوقات نیست، زنده به حیاتی از جنس حیات مخلوقات نیست و هرچه در مخلوق هست، در او نیست. او برتر و بالاتر است از هر آن‌چه در حسن و وهم و خیال و عقل و درک بباید. هیچ صورت و مفهومی از او حکایت نمی‌کند و او مخالف با تمام صور و مفاهیم است.»

اکنون که مقصود از تنزیه و هم‌چنین مبتنی نبودن آن بر تصور روشن شد، به طرح و بررسی اشکالات فلسفی ناظر به آن می‌پردازیم.

اشکال اول: «تنزیه محض»، مستلزم ارتفاع نقیضین است

از نظر فلسفی^۱ قول به این‌که خداوند، نه جاهم است و نه عالم به علوم مخلوقی، مستلزم ارتفاع نقیضین دانسته شده است. اگر در جایی جهل نباشد، قطعاً علمی مسانخ با علوم مخلوقی وجود دارد و اگر این علوم نفی شوند، چیزی جز جهل، باقی نمی‌ماند. این‌دو، نقیض یکدیگرند و لذا هم اجتماع و هم ارتفاع شان، عقلاً محال است. پس کسی که می‌گوید در ساحت ربوبی، نه علوم مخلوقی راه دارد و نه جهل و نادانی، در حقیقت به ارتفاع نقیضین در آن ساحت قائل شده است که این مطلب، خلاف صریح حکم عقل است. یکی از صاحب نظران معاصر گوید:

و اما کسانی که صفات ثبوتیّه خدای متعال را هم به معنای سلبی، تأویل

۱. تا پایان این مقاله، مقصود از «فلسفه»، فلسفه‌ی صدرایی است.

کرده‌اند، پنداشته‌اند که بدین وسیله می‌توانند به تنزیه مطلق، دست یابند و از نسبت دادن مفاهیمی که در مورد ممکنات هم به کار می‌رود به خدای متعال، خودداری کنند؛ در صورتی که اولًا سلب یکی از نقیضین در حکم اثبات دیگری است و اگر ملتزم به اثبات نقیض دیگر نشوند، می‌بایست ارتفاع نقیضین را تجویز کنند. و ثانیاً هنگامی که مثلاً علم، تأویل به نفی جهل می‌شود، در واقع، معنای عدمی جهل، از ساحت الهی سلب می‌گردد و تصور این معنای عدمی بدون تصوّر مقابل آن (علم) ممکن نیست؛ پس بایستی در رتبهٔ مقدم، علم را اثبات کرده باشند. (صبح‌یزدی، آموزش فلسفه، ج ۲، ص ۴۰۰)

بنابر این نظر، سلب و تنزیه در مورد خداوند متعال، فقط راجع به حدود و نقائص و عدمیات است، اماً مفاهیمی را که در ذات خود، متضمن نوعی کمال وجودی هستند (مانند علم و قدرت و حیات)، می‌توان با قید عاری بودن از عوارض امکانی، به خداوند متعال نسبت داد. سلب این مفاهیم، به معنای سلب نوعی کمال وجودی از خداوند متعال است و البته خداوند از هیچ کمال وجودی، خالی نیست.

به تعبیر دیگر، بازگشت صفات سلبی خداوند، به صفات ثبوتی است، یعنی آن‌چه از او نفی می‌شود، نقص و محدودیت و امکان است که در حقیقت، راجع به عدم و نبود و سلب کمال است؛ لذا صفات سلبی در حقیقت، «سلب سلب»‌اند و بازگشت‌شان به اثبات کمال و صفات ثبوتی است. مثلاً جهل، نبودن علم است و عجز، نبودن قدرت؛ پس وقتی که جهل و عجز را از خداوند متعال سلب می‌کنیم، در حقیقت «نبود علم» و «نبود قدرت» را از او سلب کرده‌ایم و روشن است که سلب نبود علم، همان علم است و سلب نبود عجز، همان قدرت است. اماً اگر کسی اصل کمال علم (و نه عوارض امکانی آن) را از خداوند نفی کند، در

در این بیان، دقت کنید:

قد تَقْدَمَ أَنَّ الْوُجُودَ الْوَاجِبِيَّ لَا يُسْلِبُ عَنْهُ كَمَالُ وُجُودِيُّ قَطُّ، فَمَا فِي الْوُجُودِ مِنْ كَمَالٍ كَالْعِلْمِ وَالْقُدْرَةِ، فَالْوُجُودُ الْوَاجِبِيُّ وَاجِدٌ لَهُ بِنَحْوِ أَعْلَى وَأَشْرَفَ، وَهُوَ مَحْمُولٌ عَلَيْهِ عَلَى مَا يَلْبِقُ بِسَاحَةَ عَزَّتِهِ وَكَبْرِيَّاهُ، وَهَذَا هُوَ الْمُرَادُ بِالْاِتَّصَافِ. ثُمَّ إِنَّ الصَّفَةَ تَقْسِمُ اِنْقَسَاماً أَوْلَى إِلَى ثُبُوتِيَّةٍ؛ تُفِيدُ مَعْنَى إِيجَابِ الْكَمَالِ وَالْقُدْرَةِ، وَسَلَبِيَّةً؛ تُفِيدُ مَعْنَى سَلَبِيَّةَ، وَلَا يَكُونُ إِلَّا سَلَبَ سَلَبَ الْكَمَالِ، فَيَرْجِعُ إِلَى إِيجَابِ الْكَمَالِ، لَأَنَّ نَفِيَ النَّفِيِّ إِثْبَاتٌ، كَقَوْلَنَا مَنْ لَيْسَ بِجَاهِلٍ وَمَنْ لَيْسَ بِعَاجِزٍ، الرَّاجِعُونَ إِلَى الْعَالَمِ وَالْقَادِرِ. وَأَمَّا سَلَبُ الْكَمَالِ، فَقَدْ اتَّضَحَ فِي الْمَبَاحِثِ السَّابِقَةِ أَنَّ لَا سَبِيلَ لِسَلَبِ شَيْءٍ مِنَ الْكَمَالِ إِلَيْهِ تَعَالَى. فَالصَّفَاتُ السَّلَبِيَّةُ رَاجِعَةٌ بِالْحَقِيقَةِ إِلَى الصَّفَاتِ الثُّبُوتِيَّةِ. (طباطبایی، نهایه الحکمة، ص ۲۸۳)

گذشت که هیچ کمال وجودی، از وجود واجبی سلب نمی‌شود، پس هر آنچه از کمال - مانند علم و قدرت - که در وجود هست، وجود واجبی، واجد آن است به نحو اعلی و اشرف، و آن کمال بر او حمل می‌شود به گونه‌ای که شایسته ساحت عزت و کبریاء اوست؛ و مراد از «اتصاف» این است. آنگاه صفت، اولاً تقسیم می‌شود به ثبوتی؛ که معنی ايجابی دارد، مانند علم و قدرت، و سلبی؛ که معنی سلبی دارد و چیزی جز سلب سلب کمال نیست، لذا به ايجاب کمال باز می‌گردد؛ چرا که نفی نفی، اثبات است، مانند این که بگوییم: «کسی که جاہل نیست» و «کسی که عاجز نیست»، که به «عالی و قادر» بازمی‌گرددند. و اما سلب کمال؛ در مباحث گذشته روشن شد که راهی برای سلب هیچ نوع کمالی از او وجود ندارد، پس صفات سلبیه، در حقیقت به صفات ثبوتیه بازمی‌گرددند.

به هر حال، نمی‌توان هیچ امر وجودی را که مبراً از نفائص باشد، از خداوند متعال سلب کرد. همین مطلب، پایه اشکال بر کسانی است که پنداشته‌اند که صفات الهی را می‌توان به نفی مقابل آن باز گرداند، مثلاً علم را به نفی جهل، یا

قدرت را به نفی عجز تأویل کرد.

نقد و بررسی

ریشه و مبنای اشکالات فوق، در این اصل خلاصه می‌شود که «بین این سخن علوم مخلوقی و جهل، هیچ حقیقت دیگری وجود ندارد». وقتی کسی به این اصل قائل شود، طبعاً سخن علوم مخلوقی و جهل را نقیضین می‌بیند که هم اجتماع و هم ارتفاع شان، عقلاً محال و ممتنع است. هم‌چنین با پیش‌فرض قرار دادن اصل مذکور، «جهل» معنایی جز «سلب علم مخلوقی»^۱ نخواهد داشت و نبود علوم مخلوقی نیز، جز «جهل» چیزی نیست. به این ترتیب، این دو با یک‌دیگر متقابل خواهند بود. در نقد استاد مصباح یزدی به دیدگاه تنزیه‌ی، به وضوح دیده می‌شود که قوام اشکال ارتفاع نقیضین، به همین است که واسطه‌ای بین جهل و علوم مخلوقی لحاظ نمی‌شود، چنانکه می‌گوید:

وَيَرِدُ عَلَيْهِ أَيْضًا أَنْ نَفِيَ أَحَدِ الْمُتَقَابِلَيْنِ هُوَ فِي قُوَّةِ إِثْبَاتِ الْآخَرِ «إِذَا لَمْ يَكُنْ وَاسِطَةٌ بَيْنَهُمَا»، فَلَا مَعْنَى لِنَفِيِ الْجَهْلِ وَالْعَجْزِ مَعَ عَدَمِ إِثْبَاتِ الْعِلْمِ وَالْقُدْرَةِ، وَيُؤَدِّيُ ذَلِكَ إِلَى التَّافِضِ.

(مصطفی‌یزدی، تعلیقیه‌ی علی نهایة الحکمة، ص ۴۲۰، ش ۴۲۹)

و هم‌چنین، این اشکال بر آن وارد می‌شود که نفی یکی از دو امر متقابل، «وقتی که واسطه‌ای بین شان نباشد»، به معنی اثبات طرف دیگر است، پس نفی جهل و عجز، بدون اثبات علم و قدرت، معنی ندارد و به تناقض می‌انجامد.

اما دقّت در مباحث گذشته نشان می‌دهد که اساساً آن‌چه مورد رد و انکار است، خود اصل مذکور است، که پایه و مبنای طرح این قبیل اشکالات قرار گرفته است. تمام سخن این بود که ما از طرفی عجز ذاتی علوم بشری از

۱. روشن است که منظور، سخن علوم مخلوقی است که هرچه هم به زعم خویش، علم خود را توسعه بدھیم و عوارض امکانی را از آن برداریم، باز هم همان سخن، محفوظ و ملحوظ است.

پیش‌بینی فعل اختیاری دیگران را مشاهده می‌کنیم و از طرف دیگر می‌دانیم که هیچ جهله‌ی در خداوند متعال راه ندارد. در نتیجه به این واقعیت متذکر می‌شویم که «ورای این سنخ علوم مخلوقی که ما واجد آن هستیم، حقیقتی هست که اگرچه با این علوم تباین محض دارد، اماً جهل و نادانی را نیز طرد می‌کند.» پس ناگزیر بین «علم مخلوقی» و «جهل»، واسطه‌ای هست که - اگرچه ما به دلیل بی‌بهرجگی از آن، هیچ فهم و درکی از حقیقتش نداریم - اماً اصل وجود و واقعیت داشتن آن، به هیچ وجه قابل انکار نیست.

این مطلب، چیزی نیست جز بطلان اصلی که پایه و اساس اشکالات فوق قرار گرفته است. حتی در نظر دقیق، باید گفت که محل نزاع واقعی، همان اصل مذکور بوده، پیش‌فرض گرفتن آن و سپس حکم به ارتفاع نقیضین، در حقیقت مصادره به مطلوب است. در قول به تنزیه، ساحت ربوی، حقیقتی است ورای هر آنچه در عالم مخلوق است؛ اعم از نقص و کمال. مثلاً درباره علم، می‌توان گفت: امر منحصر در جهل، و علم مخلوقی نیست، بلکه علم خداوند را باید ورای این دو مرتبه دانست. این، بدان معناست که گرچه در ساحت خداوند متعال، هیچ جهله‌ی راه ندارد، اماً علم مخلوقی نیز در آن یافت نمی‌شود. پس به تعبیر منطقی، جهل، با علوم مخلوقی، نقیضین نیستند؛ بلکه ضدین‌اند، یعنی اجتماع‌شان ممتنع، اماً ارتفاع‌شان ممکن است و ارتفاع آن دو - منحصراً - در ساحت ربوی محقق است. همین مطلب در سایر کمالات الهی نیز وجود دارد.

بدین ترتیب «طرد جهل»، در «علم مخلوقی» منحصر نمی‌شود، بلکه «علم خداوند متعال» واقعیتی است که آن نیز طرد جهل می‌کند و البته متباین با علم مخلوقی است. از این‌جا معلوم می‌شود که مفاهیم سلبی، لزوماً به مفاهیم ثبوتی مخلوقی باز نمی‌گردد؛ یعنی «لیس بجاله‌ی» لزوماً به معنای «عالیم به علم مخلوقی»

نیست، بلکه ممکن است در مورد خداوند متعال به کار رود که او در عین جا هل نبودن، از این سخن علوم نیز منزه است.

ضمّناً این‌که گفته‌اند: «هیچ کمال وجودی را نمی‌توان از خداوند، نفی کرد» نیز بیان موجّهی نیست و بر مبنای ساختهٔ فلسفی استوار است؛ در حالی‌که مردود بودن آنرا در مورد علم، به تفصیل نشان دادیم و در سایر کمالات نیز به همین صورت است. بلکه باید گفت: «با لحاظ تباین بین خالق و خلق، خداوند از تمام کمالاتی که در عالم مخلوق هست، خالی، مبرأ و منزه است، بلکه اساساً راه‌یابی آن‌چه در مخلوق به عنوان کمال می‌شناسیم به ساحت ربوبی و اتصاف خداوند به آن‌ها، ممتنع است». آیا کمال «علم» در عالم مخلوقات -که ذاتاً از پیش‌بینی فعل اختیاری دیگران عاجز است و ذاتاً فقیر و محتاج و متکی به غیر است- برای خداوند متعال، کمال محسوب می‌شود؟! پس متصف کردن خداوند به کمالات وجودی مخلوقی، مخلوق کردن خالق است؛ نه وصفِ اكمليّت او.

هم‌چنین باید توجه داشت که اساساً ما جهل را در وجود خودمان و خصوصاً در مقایسه با علوم خویش شناخته‌ایم و در مقام تنزیه، همان جهل را به همراه هر آن‌چه از علم می‌شناسیم، از معروف فطری خویش، نفی می‌کنیم. از این‌جا مشخص می‌شود که فهم جهل، متوقف بر شناخت کیفیّت علم الهی نیست و هم‌چنین، طرد جهل از خداوند، مستلزم اثبات علم مخلوقی برای او نمی‌باشد.^۱ حتی در این‌جا باید این دقت را نیز لحاظ کرد و مدعّظر داشت که در حقیقت و واقع امر، با توجه به نقص ذاتی مخلوقات، وقتی در مقام تنزیه می‌گوییم: «لیس

۱. این مطلب ناظر به اشکال دوم استاد مصباح یزدی است که از کتاب «آموزش فلسفه» نقل شد. مجدد بنگرید: «... و ثانياً هنگامی که مثلاً علم، تأویل به نفی جهل می‌شود در واقع، معنای عدمی جهل، از ساحت الهی سلب می‌گردد و تصور این معنای عدمی بدون تصور مقابل آن (علم) ممکن نیست پس بایستی در رتبه‌ی مقدم، علم را اثبات کرده باشند.»

بجاهل»، گویا در حال نسبت دادن فهم خویش از مقابل آن - یعنی علم مخلوقی - به خداوند متعال هستیم؛ بنابراین باید خداوند را از همین تنزیه خویش نیز تنزیه کنیم؛ سُبْحَانَهُ سُبْحَانَهُ سُبْحَانَهُ ...

اشکال دوم: «تنزیه محض»، همان «تعطیل» است

اشکال دیگر آن است که اگر هیچ‌گونه مفهوم ثبوتی را به خداوند متعال نسبت ندهیم و تنها به مفاهیم سلبی و تنزیه‌ی اکتفا کنیم، در حقیقت در دام «تعطیل» افتاده‌ایم. محقق سبزواری، در حاشیه عبارت صدرالمتألهین که می‌گوید: «الموقف الأول في الإشارة إلى واجب الوجود» آورده است:

لَعِلَّكَ تَقُولُ: هُوَ تَعَالَى إِحْتَاجَبَ عَنِ الْعُقُولِ كَمَا احْتَاجَبَ عَنِ الْأَبْصَارِ، فَكَمَا لَا يَنْأِلُهُ الْإِشَارَةُ الْحُسْنَى وَالْخَيْالِيَّةُ وَالْوَهْمِيَّةُ، كَذَلِكَ لَا يَنْأِلُهُ الْإِشَارَةُ الْعَقْلَيَّةُ. فَاعْلَمْ أَنَّ هَذَا النَّوْعَ مِنَ التَّنْزِيهِ فَرَعُ بَابُ التَّعْطِيلِ، وَرُبَّمَا تَرَى مَنْ هُوَ بِاعْتِقَادِ نَفْسِهِ مِنَ الْمُنْزَهَةِ وَهُوَ فِي الْحَقِيقَةِ مِنَ الْمُعَطَّلَةِ.

(صدرالمتألهین، الأسفار الأربعه، ج ۶، ص ۱۱، حاشیه سبزواری)
شاید بگویی که خدای تعالی، «از عقل‌ها پوشیده است، همان‌گونه که از چشم‌ها پوشیده است»، پس همان‌طور که اشاره حسنی و خیالی و وهمی به او نمی‌رسد، اشاره عقلی نیز به او نمی‌رسد. پس بدان که این نوع از تنزیه، فرع باب تعطیل است، و چه بسا کسانی را می‌بینیم که از نظر خودشان، از تنزیه‌کنندگان‌اند، اما در حقیقت، از تعطیل‌کنندگان می‌باشند.

نقد و بررسی

ابتدا باید مشخص شود که مقصود از «تعطیل» چیست؟ اگر مقصود، تعطیل معرفت عقلی خداوند متعال و عدم امکان شناخت او به وسیله عقل و در حقیقت، معقول واقع نشدن اوست، باید گفت که البته همین‌طور است و راه از سوی بشر برای شناخت خداوند بسته است و معرفت خداوند با ابزارهای مخلوقی مثل عقل و وهم و حسن و سایر مدارک معرفتی، محال و ممتنع می‌باشد،

چنان‌که در خصوص علم الهی، به تفصیل بیان شد. مخلوق، مادام که بخواهد از روی داشته‌های خویش به خالق پی ببرد، هر اندازه مفاهیم کمالات خود را به وسیلهٔ عقل، گستردۀتر کند و از بند قیود برها ند، هرگز نخواهد توانست آنرا از اصلی‌ترین قید و نقیصه، یعنی «مخلوقیت» آزاد کند و مفهومی بسازد که حکایت‌گر از خالق باشد.

اما اگر مقصود از تعطیل، تعطیل معرفت به معنای عام آن باشد، چنین چیزی لازمهٔ تنزیه نیست؛ زیرا هرچند مخلوق نمی‌تواند با تلاش خود و با قوای ادراکی خویش، خالق را بشناسد، اما راه اعطای معرفت از سوی خداوند متعال و «معرفة الله بالله» باز است و همه انسان‌ها نیز فطرتاً و به معرفی خداوند، خداشناس‌اند.

هم‌چنین اگر مقصود از تعطیل، تعطیل خداوند از صفات باشد، باید توجه داشت که اساساً اتصاف خداوند به صفاتی از جنس صفات مخلوق، به امتناع عقلی باطل است؛ که این مهم، در خصوص علم الهی، به تفصیل مورد بررسی قرار گرفت و اثبات شد. خدایی که به صفات مخلوقی متصف باشد، مخلوقی است که قدری بزرگ‌تر از سایر مخلوقات است (تعالی الله عن ذلک). پس تعطیل صفات مخلوقی از خداوند متعال، نه تنها تالی فاسد اعتقاد به تنزیه نیست، بلکه از دقیق‌ترین احکام عقلی است.

البته تعطیل از صفات مخلوقی (مانند علم و قدرت مخلوقی) به معنای راه یافتن نقص و کمبود (مانند جهل و عجز) به ساحت ربوی نیست و عقل می‌تواند خداوند متعال را از نقصان و محدودیت‌ها مبرأ و منزه کند. اما معرفت صفات خداوند مانند علم و قدرت الهی نیز، برای عقل و سایر ابزارهای ادراکی بشر، ممتنع، و از طریق معرفی خداوند، ممکن است.

اشکال سوم: «تنزیه محض»، ناشی از خلط مفهوم با مصدق است

در برخی منابع فلسفی، ریشه قول به لزوم تنزیه، خلط بین مفهوم و مصدق و سرایت احکام این دو به یکدیگر دانسته شده است. از این منظر تأکید می‌شود که هر چند هیچ چیزی مانند خداوند متعال و شبیه به او نیست، اما این عدم شباهت، تنها در خصوص مصدق و حقیقت خارجی خداوند و مخلوقات صادق است؛ نه این‌که هیچ مفهوم مشترکی بین خدا و خلق، وجود نداشته باشد. استاد مطهری گوید:

این گونه تنزیه و نفی شبیه که سر از تضاد مخلوق و خالق بیرون می‌آورد، از آن‌جا ناشی می‌شود که مفهوم و مصدق با یکدیگر خلط شده‌اند؛ یعنی وجود خارجی مخلوق مانند خالق نیست، نه این‌که هر مفهومی که بر مخلوق صدق می‌کند، بر خالق نباید صدق کند. (مطهری، مجموعه آثار (اصول فلسفه و روش رئالیسم)، ج ۶، ص ۱۰۳۴)

نقد و بررسی

چنین تفکیکی بین مصدق و مفهوم، وجه صحیحی ندارد. در مقاله «تباین علم خداوند با علوم مخلوقی؛ تنها راه حل اشکال جبر برخاسته از علم پیشین الهی» ذیل عنوان «بررسی برخی تلاش‌ها برای فهم کیفیت علم الهی» نحوه انتزاع و ساختن مفاهیمی که فلاسفه جهت اسناد به خداوند متعال، پیشنهاد می‌کنند، بررسی گردید. در این بررسی مشخص شد که در بیانات ایشان، مفهوم، اول‌بار از مخلوق گرفته می‌شود و نهایت آن‌چه این مفاهیم از آن حکایت می‌کنند نیز، چیزی از سنخ مخلوق است و شایسته نسبت دادن به خداوند متعال نیست. اگر تباینِ واقعی بین خلق و خالق برقرار باشد، هیچ مفهوم ثبوتی مشترکی بین این دو وجود نخواهد داشت و مفهوم‌های اخذ شده از مخلوق نیز هرگز قابل اسناد به

خداوند نیستند. پس تنزیه خداوند از مفاهیم ثبوتی، حاصل خلط مفهوم با مصدق نیست؛ بلکه ناشی از ارتباط عمیق بین مفهوم و مصدق است که این ارتباط، مورد تأکید فلاسفه نیز می‌باشد. اسناد مفهوم ثبوتی مشترک به دو واقعیت، لاجرم از اشتراک در مصدق (سنخیت) حکایت می‌کند و اگر مصاديق، حقیقتاً متباین باشند (چنان‌که در مورد خلق و خالق، چنین است) هیچ مفهوم مشترکی، قابل اسناد به آن مصاديق متباین نیست.

تباین و تنزیه، در آینه روایات

در این قسمت برآنیم تا با نظر در روایات توحیدی، نگاهی مختصر به مبحث تباین و تنزیه بیفکنیم و نتایج حاصل از مباحث عقلی بیان شده را در آینه روایات، مورد دقت قرار دهیم. بیان شد که تباین بین خالق و مخلوق، خداوند را از مدارک شناختی بشر می‌پوشاند و ابزارهای مخلوقی را در زمینه معرفة الله، ناکارآمد می‌کند. امام رضا علیه السلام در نامه‌ای که در پاسخ فتح بن یزید جرجانی مرقوم داشته‌اند، ناتوانی مخلوقات از شناخت خداوند متعال را چنین تبیین می‌فرمایند:

لَيَحْجُبُ الْحِجَابُ، فَالْحِجَابُ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ خَلْقَهُ لِامْتَاعِهِ مَا يُمْكِنُ فِي ذَوَاتِهِمْ، وَ لِامْكَانِ ذَوَاتِهِمْ مِمَّا يَمْتَنَعُ مِنْهُ ذَاتُهُ، وَ لِافْتِرَاقِ الصَّانِعِ وَ الْمَصْنَعِ وَ الرَّبِّ وَ الْمَرْبُوبِ وَ الْحَادِّ وَ الْمَحْدُودِ. (صدق، التوحید، ص ۵۶)

هیچ حجابی او را نمی‌پوشاند؛ بلکه حجاب میان او و خلقش، بدین خاطر است که آن‌چه در مخلوقات امکان دارد، برای او ممتنع است، و در مخلوقات، چیزهایی امکان دارد که برای خداوند ممتنع است. و نیز (حجاب میان او و آفریدگانش) به خاطر جدایی صانع از مصنوع و رب از مربوب و محدودکننده از محدود است.

بدین ترتیب، نتیجه عقلی به دست آمده در مباحث گذشته؛ یعنی لزوم اکتفا به تنزیه صرف در مورد کمالات الهی، بارز می‌شود. وقتی خداوند متعال، به دلیل

تباین ذاتی و اشتراک نداشتن با مخلوقات، به چنگ مدارک شناختی آنان نمی‌آید، طبعاً بشر از این‌که می‌گوید خداوند متعال «قدیر» یا «عالی» است، نمی‌تواند چیزی بیش از «لیس بعاجز» و «لیس بجهال» را اراده کند و بفهمد. ابوهاشم جعفری نقل می‌کند که امام جواد علیه السلام در ضمن پاسخ به سوالی در مورد اسماء و صفات الٰهی، چنین فرمودند:

فَقَوْلُكَ إِنَّ اللَّهَ قَدِيرٌ، خَبَرْتَ أَنَّهُ لَا يَعْجِزُ شَيْءًا، فَنَفَيْتَ بِالْكَلْمَةِ الْعَجْزَ وَ جَعَلْتَ الْعَجْزَ سِوَاهٍ، وَ كَذَلِكَ قَوْلُكَ عَالِمٌ، إِنَّمَا نَفَيْتَ بِالْكَلْمَةِ الْجَهْلَ، وَ جَعَلْتَ الْجَهْلَ سِوَاهٍ. (کلینی،
الكافی، ج ۱، ص ۱۱۶)

پس این‌که می‌گویی خداوند «قدیر» است؛ گزارش داده‌ای از این‌که هیچ چیزی او را ناتوان نمی‌کند و با بیان این کلمه، عجز را از او نفی کرده‌ای و عجز را غیر او قرار داده‌ای. و هم‌چنین اینکه (در مورد خداوند متعال) می‌گویی «عالی»، با بیان این کلمه، فقط جهل را نفی کرده‌ای و جهل را غیر خداوند قرار داده‌ای.

بنابراین هرگز نمی‌توان با فکر و وهم و عقل و سایر قوای ادراکی بشری، خداوند متعال را شناخت، بلکه او بر خلاف هر آن چیزی است که در عقل و وهم انسان بیاید. امام باقر علیه السلام می‌فرمایند:

فَمَا وَقَعَ وَهُمُكَ عَلَيْهِ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ خَلَافُهُ، لَا يُشَبِّهُ شَيْءٌ وَ لَا تُدْرِكُهُ الْأَوْهَامُ كَيْفَ تُدْرِكُهُ الْأَوْهَامُ وَ هُوَ خَلَافُ مَا يُعْقَلُ وَ خَلَافُ مَا يَتَصَوَّرُ فِي الْأَوْهَامِ. (کلینی،
الكافی، ج ۱، ص ۸۲)

پس خداوند متعال، بر خلاف هر آن چیزی است که به وهم تو بیاید، هیچ چیزی شیوه او نیست و اوهام به او نمی‌رسند؛ چگونه اوهام او را دریابند در حالی که او بر خلاف هر آن چیزی است که معقول می‌گردد، و بر خلاف هر آن چیزی است که در اوهام تصوّر می‌شود؟!

امام حسین علیه السلام نیز تأکید می‌فرمایند که خرد و فکر و وهم، از درک خداوند

عاجزند. در حقیقت، خداوند همان‌گونه که از چشم‌ها محتجج است، از عقل‌ها نیز پوشیده است و آسمانیان نیز – مانند زمینیان – راهی به سوی او ندارند.

**لَاتُدْرِكُ الْعُلَمَاءُ بِالْبَأْيَهَا وَ لَا أَهْلُ التَّفْكِيرِ بِتَفْكِيرِهِمْ إِلَّا بِالْتَّحْقِيقِ إِيقَانًا بِالْغَيْبِ،
لَأَنَّهُ لَا يُوصَفُ بِشَيْءٍ مِنْ صَفَاتِ الْمَحْلُوقِينَ وَ هُوَ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ. مَا تَصُورَ فِي الْأَوْهَامِ
فَهُوَ خَلَافُهُ ... احْتَجَبَ عَنِ الْعُقُولِ كَمَا احْتَجَبَ عَنِ الْأَبْصَارِ، وَ عَمَّنْ فِي السَّمَاءِ
احْتِجَابَهُ كَمَنْ [عَمَّنْ] فِي الْأَرْضِ. (حرانی، تحف العقول، ص ۲۴۴)**

عالمنان با عقول خویش، و اهل فکر با افکارشان، او را درک نمی‌کنند؛ بلکه در پرتو یقین به غیب، وجود او را تصدیق می‌کنند؛ چرا که او به هیچ چیزی از صفات مخلوقات، متصرف نمی‌شود و او واحد صمد است. هرآنچه در اوهام تصوّر شود، او بر خلاف آن است ... از عقل‌ها پوشیده است، همان‌طور که از چشم‌ها پوشیده است، و پوشیدگی او از آسمانیان، همانند پوشیدگی اش از اهل زمین است.

پس نباید گمان کرد که چون حواس پنجه‌گانه مربوط به مادیّات‌اند، به خداوند دسترسی ندارد، اما عقل چون مرتبه بالاتری را درمی‌یابد، می‌تواند خداوند را بشناسد. عقل نیز نمی‌تواند از عالم مخلوق فراتر رود و خالق را دریابد. به بیان امیرالمؤمنین علیهم السلام، هرآنچه که عقل آنرا بسنجد، مخلوق است و خداوند متعال، با عقل سنجیده نمی‌شود.

**لَا يُدْرِكُ بِالْحَوَاسَ وَ لَا يُقَاسُ بِالنَّاسِ، وَ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ لَا تُحْيطُ بِهِ الْأَفْكَارُ، وَ
لَا تُقْدِرُهُ الْعُقُولُ وَ لَا تَقْعُ عَلَيْهِ الْأَوْهَامُ. فَكُلُّ مَا قَدَرَهُ عَقْلٌ أَوْ عُرْفٌ لَهُ مِثْلٌ،
فَهُوَ مَحْدُودٌ. (صدق، التوحید، ص ۷۸)**

به وسیله حواس درک نمی‌گردد، و با مردم قیاس نمی‌شود، و چشم‌ها او را درک نمی‌کنند، و افکار به او احاطه نمی‌یابند، و عقل‌ها او را نمی‌سنجند و وهم‌ها بر او نمی‌افتنند؛ پس هرآنچه که عقل آن را اندازه بگیرد، یا آن که برایش مثلی شناخته شود، محدود است.

حضرت مجتبی علیه السلام، در پاسخ فردی که از ایشان خواسته بود خداوند متعال را وصف کنند، عقل و وهم و فکر و خرد و ذهن را ناتوان از توصیف خداوند دانسته، فرمودند:

فَلَا تُدْرِكُ الْعُقُولُ وَأَوْهَامُهَا، وَلَا الْفِكْرُ وَخَطَّارُهَا، وَلَا الْأَلْبَابُ وَأَدْهَانُهَا صِفَتَهُ.

(صدقه، التوحید، ص ۴۵)

پس عقل‌ها و اوهام آن، و فکرها و آن‌چه بدان خطور می‌کند، و خردها و اذهان آن، به توصیف او نمی‌رسند.

امیرالمؤمنین علیه السلام نیز در پاسخ درخواست از توصیف خداوند متعال، به سائل می‌فرمایند:

لَا تُقْدَرُ عَظَمَةُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عَلَى قَدْرِ عَقْلِكَ، فَتَكُونُ مِنَ الْمَاهِلِكِينَ.

(نهج البلاغه، ص ۱۲۵)

عظمت خداوند سبحان را با میزان عقلت سنجش مکن، که اگر چنین کنی،
اهل هلاکت خواهی بود.

مادامی که گمان کنیم با تعلق و تفکر، یا دقت فلسفی، می‌توانیم به شناخت خداوند متعال و کمالات ذاتی او برسیم، در اشتباهیم. بشر مخلوق، هر اندازه هم که دقت و باریکبینی به خرج دهد، هرگز نمی‌تواند در وادی معرفت، از حد مخلوقی خویش فراتر رود. هر آن چیزی که پس از تمام این تلاش‌های معرفتی حاصل شود، به همین دلیل که محصول فعالیت معرفتی مخلوقی است، مردود بوده، خلاف ذات و کمالات خداوند متعال است. با این توصیفات، راه صحیح این است که از همان ابتدا، از تفکر در مورد خداوند صرف نظر کنیم تا به عواقب سوء آن، مبتلا نشویم. سلیمان بن خالد از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که فرمودند:

إِيَّاكُمْ وَالْتَّفَكُرُ فِي اللَّهِ، فَإِنَّ التَّفَكُرَ فِي اللَّهِ لَا يَزِيدُ إِلَّا تَيَهَا.

(صدقه، التوحید، ص ۴۵۷)

از تفکر در خداوند بپرهیزید که تفکر در خداوند، جز سرگردانی و حیرت و گمراهی نمی‌افزاید.

عقل بشر، تنها می‌تواند خداوند را از نفائص و صفات مخلوقی بپیراید. این، همان حدّ تنزیه است که امری عقلی و مطابق با آموزه‌های نقل است. اما بیش از این، هرچه بگوید مردود است. بنابراین باید دانست که امتناع تعقل و شناخت ذات و کمالات الهی با ابزار معرفتی مخلوقی، نه تنها به معنی ناقص ماندن بحث معرفة‌الله نیست، بلکه «عجز از معرفت»، نشانه آن است که به خدای واقعی رسیده‌ایم. به پرسش و پاسخی که یکی از زنادقه با امام رضا علی‌الله‌ی داشته است بنگرید:

... فَقَالَ رَحْمَكَ اللَّهُ أَوْجِدْنِي كَيْفَ هُوَ؟ وَ أَيْنَ هُوَ فَقَالَ: وَيْلَكَ إِنَّ الَّذِي ذَهَبَ إِلَيْهِ غَلَطٌ، هُوَ أَيْنَ الْأَيْنَ بِلَا أَيْنٍ وَ كَيْفَ الْكَيْفَ بِلَا كَيْفٍ، فَلَا يُعْرَفُ بِالْكَيْفَوْفِيَّةِ وَ لَا بِإِيْنُونِيَّةِ وَ لَا يُدْرِكُ بِحَاسَّةِ وَ لَا يُقَاسُ بِشَيْءٍ. فَقَالَ الرَّجُلُ: فَإِذَا إِنَّهُ لَا شَيْءٌ إِذَا لَمْ يُدْرِكُ بِحَاسَّةِ مِنَ الْحَوَاسِ! فَقَالَ أَبُو الْحَسَن عَلِيًّا: وَيْلَكَ لَمَّا عَجَزْتَ حَوَاسِكَ عَنْ إِدْرَاكِهِ أَنْكَرْتَ رُوبِيَّتَهُ وَ نَحْنُ إِذَا عَجَزْتَ حَوَاسِنَا عَنْ إِدْرَاكِهِ، أَيْقَنًا أَنَّهُ رُبَّنَا، بِخَلَافِ شَيْءٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ.^۱

(سائل) گفت: رحمت خدا بر تو باد! به من بفهمان که او چگونه است و کجاست؟ (حضرت) فرمودند: وای بر تو! آنچه تو بهسوی آن رفته‌ای غلط است؛ او مکان را مکان قرار داد بدون این‌که برای او مکانی باشد، و چگونگی را چگونگی قرار داد بدون این‌که برای خود او چگونگی باشد؛ پس به «چگونگی» و «کجا بودن» شناخته نمی‌شود و به وسیله هیچ حسنه درک نمی‌گردد و با چیزی قیاس نمی‌شود. آن شخص گفت: پس بدین صورت، او هیچ چیزی نیست؛ چه این‌که به وسیله هیچ یک از حواس درک نمی‌گردد! حضرت رضا علی‌الله‌ی فرمودند: وای بر تو! وقتی که حواس‌ت از ادراک او عاجز شدند، ربویت او را انکار کردی، در حالی که ما وقتی حواس‌مان از ادراک او عاجز شود، یقین می‌کنیم که او پروردگار ماست که بر

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۷۸.

خلاف تمام اشیا است.

امام زین العابدین علیه السلام نیز در مناجات العارفین به خداوند متعال عرضه می‌دارند:

وَ لَمْ تَجْعَلْ لِلْخَلْقِ طَرِيقًا إِلَى مَعْرِفَتِكَ إِلَّا بِالْعَجْزِ عَنْ مَعْرِفَتِكَ. (مجلسی، بحار الأنوار، ج

(۱۵۰، ص. ۹۱)

... و برای مخلوقات، راهی به شناخت خود قرار نداده‌ای، مگر به عجز از معرفت.

راه معرفت خداوند متعال، از سوی مخلوق بسته است. و تنها راه آن، اضافه معرفت از طرف خود خداوند است و بس.

نتیجه‌گیری

«وابستگی علوم مخلوقی به معین و مشخص بودن معلوم»، «برخاستگی علوم بشری از معلوم» و «بی‌بهرگی مطلق انسان از علم پیشین به فعل اختیاری دیگران»، شناختن حقیقت چنین علمی را ممتنع می‌کند. لذا در خصوص علم الهی که از لآ هیچ جهله‌ی - حتی نسبت به افعال اختیاری انسان‌ها - در آن راه ندارد، باید تنها به گزاره‌های تنزیه‌ی، نظیر «لیس بجاهل» و «بی‌نیاز از معلوم» اکتفا کنیم. فهمی بیش از این، «فوق حد مخلوقی»، و «ورای طاقت معرفتی بشری» است.

البته مبانی صدرایی، هیچ‌یک از دو اصل مهم تباین و تنزیه محض را نمی‌پذیرد؛ اما دقت عقلی در ذاتی بودن تفاوت بین علوم بشری و علم خداوند، چاره‌ای جز قبول تباین و - متعاقب آن - لزوم اکتفا به تنزیه باقی نمی‌گذارد، و بشر را به پذیرش این دو رکن مهم توحیدی ملتزم می‌کند. اشکالاتی که صدراییان بر مبحث تنزیه وارد کردند، ناکارآمد است و خصوصاً با نگاه به رابطه علم پیشین خداوند متعال و اختیار انسان، مرتفع خواهد شد.

و صلی الله علی محمد و آلہ الطاهرين

کتاب‌نامه

۱. نهج البلاغه (لصّبّحى صالح). قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
۲. ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی. تحف العقول. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۳. رحیمیان، علیرضا. مقاله تباین علم خداوند با علوم مخلوقی؛ تنها راه حل اشکال جبر برخاسته از علم پیشین الهی. مجله سفینه، شماره ۵۳.
۴. ———. مقاله مواجهه فلسفه و عرفای مسلمان با اشکال جبر برخاسته از علم پیشین الهی. مجله سفینه، شماره ۵۲.
۵. ———. مقاله علم پیشین الهی و فعل اختیاری انسان. مجله سفینه، شماره ۵۱.
۶. صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم. الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة (حاشیة سیزوواری). بیروت: دار احیاء التراث، ۱۹۸۱م.
۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی. التوحید. قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
۸. طباطبائی، سید محمد حسین. نهاية الحکمة. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم، بی‌تا.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. الكافی. تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۱۰. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۱. مصباح یزدی، محمد تقی. آموزش فلسفه. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۷۸ش.
۱۲. ———. تعلیقہ علی نهایة الحکمة. قم: در راه حق، ۱۴۰۵ق.
۱۳. مطهری، مرتضی. مجموعه آثار؛ اصول فلسفه و روش رئالیسم (پاورقی). تهران- قم: صدراء، ۱۳۷۷ش.